

İSLAM VE MEDENİYET SERİSİ: 3

İSLAM MEDENİYETİNİN KURUCU UNSURLARI

KUR'ÂN-SÜNNET-AKIL

I. Cilt
(Temel İslam Bilimleri)

Editörler:

Prof. Dr. Veysel ÖZDEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Rahime ÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Zuhâl DAĞ
Arş. Gör. Dr. Mesut ŞEN
Arş. Gör. Abdullah ÇAĞATAY

İslam Medeniyetinin Kurucu Unsurları: Kur'an-Sünnet-Akıl
I. Cilt

Temel İslam Bilimleri
İslam ve Medeniyet Serisi: 3

Editörler:

Prof. Dr. Veysel ÖZDEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Rahime ÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Zuhâl DAĞ
Arş. Gör. Dr. Mesut ŞEN
Arş. Gör. Abdullah ÇAĞATAY

Genel Yayın Yönetmeni:
Mustafa ÇALIŞKAN

Bu kitapta yer alan bölümlerin ilmî ve fikrî muhtevası ile dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir. Bütün yayın hakları saklıdır. Bilimsel araştırma ve tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında hiçbir yolla çoğaltılamaz.

KİTAP DÜNYASI YAYINLARI
Yayın No: 445

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayıncı Sertifika No: 51889

TAKIM ISBN: 978-605-351-796-2
I. CİLT ISBN: 978-605-351-797-9

Kapak Tasarım: DiZGi **MIZANPAJ**.COM

Baskı Öncesi Hazırlık: **Mehmet ATEŞ** - meh_ates@hotmail.com

Baskı, Cilt:

Repro Bir Matbaacılık Kağıt Reklam Tasarım Tic. Ltd. Şti.
İvedik OSB Matbaacılar Sitesi 1514 Cd. No: 23-25
Yenimahalle/ANKARA
Sertifika No: 47381

Aralık 2023 / İstanbul

Kitap Dünyası Yayınları

Alayköşkü Cad. Küçük Sk. Civan Han No. 6/D:4
Cağaloğlu – İSTANBUL
Tel: 0212 514 93 05

www.kitapdunyasi.com.tr
bilgikitapdunyasi@gmail.com

HATİM İBADETİMİZ ÜZERİNE MÜLÂHAZALAR

Dr. Öğr. Üyesi Sait BOSAT

Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Elazığ/Türkiye
sbosat@firat.edu.tr, ORCID ID 0000-0001-8810-1823

Giriş

İbadetlerle donatılan sağlam bir akide, değer ve ahlâkî erdemlerle bezenmiş toplum bireylerinin yetişmesini sağlar. Dinî vecibelerin uygulanmasındaki ana gayelerin başında, inananların yaratıcı ile kurmak istedikleri manevi bağ gelir. Allah ile gerçekleştirilen önemli iletişimlerden biri Kur'ân kırâatidir. Müslümanların gündelik hayatlarında; kıldıkları namazlarda, mevlit, toplantı, ölüm, vb. sosyal ve dinî yaşamlarında onun farklı bir yeri vardır. Kur'ân; müminler için nasihat, rehber, şifa ve rahmet kaynağıdır.¹ Hadislerde Kur'ân ehlinin Allah'ın özel kulları sayıldığı, ümmetin en hayırlılarının ise, Kur'ân'ı öğrenip öğretenler olduğu bildirilerek onunla meşguliyetin önemi vurgulanmıştır.² Kaynaklarda her harfine on sevabın verilmesi³ sebebiyle Kur'ân'ı okuyarak sevap kazanma niyetinin güdülmesine ilaveten; hastalık, sıkıntı, belâ, tabiî âfet, düşman korkusu gibi maddî ve mânevî olumsuzluklardan kurtulma ve her türlü isteklere nâil olma gibi maksatlar güdülmemektedir.

Hatim uygulamasının dindarlar nezdinde telakkisi dini yaşam içerisindeki yeri ve değeri tebliğin ana konusunu oluşturmaktadır. Konuyla ilgili literatür taranarak Kur'ân okumanın ve hatmin kaynaksal değeri, tarihî serencamı çerçevesinde şu sorulara cevap aranacaktır:

¹ Yûnus 10/57.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Zühre b. Nasr (Beirut.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Fedâilü'l Kur'ân", 69 (No. 4739).

³ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 cilt (Beirut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996), "Bâb-u Men Karâe Harfen", 46 (No. 2910).

- Hatim ibadeti
- Hatim ibadetinin kaynakları: Kur'ân-ı Kerîm okumayı teşvik eden âyet ve hadisler
- Hatim uygulamasının tarihî seyri: Nüzûlünden itibaren Sahabe, tâbiîn ve sonraki nesillerin hatim anlayışı
- Hatmin zamanı ve niteliği
- Hatim hakkında menfi değerlendirmeler
- Hatim Duası

1. Hatim İbadeti: Mahiyeti, Gayesi ve Dinamikleri.

Hatm veya hitâm sözlükte “örtmek, kapatmak, mühür basmak, bir şeyi tamamlayıp sonlandırmak” vb. anlamlara gelir.⁴ Kur'ân-ı başından başlayıp sonuna kadar yüzünden veya ezbere; tek veya topluca okuyarak bitirmeye hatim denilmiştir.⁵

Dinî emriyle yerine getirilen, bireyin yaratıcısıyla kurduğu inanç, amel, duygu, düşünce vb. tutum ve davranışlar, diğer bir ifadeyle kulun Allah'a karşı sevgi ve saygısını gösteren duygu, düşünce ve davranış biçimleri ibadet olarak tarif edilmektedir.⁶ İnananların yaratana kurdukları bağ ve bu bağın yoğunluğu ise dindarlık olarak tanımlanmaktadır. Kur'ân'ın başından sonuna kadar okunması suretiyle yapılan hatimler insanların dine yönelmesi ve manevi duygularının canlanması sonucunu doğurmaktadır. Allah ile kurdukları bağ güçlenerek dini daha yoğun yaşamalarına katkı sunmaktadır. Diğer yandan hatim ibadeti manevi bir ortamın oluşmasına vesile olmakta, beraberlik şuurunu geliştirerek dayanışma ruhunu güçlendirmekte-

⁴ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitabu'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim Sâmirî (Beyrut: Mektebetu'l-Hilal, 1998), “htm”, 4/242; Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen ibn-i Dureyd el-Ezdî, *Cemheratu'l-Luğa*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), “htm”, 1/364; *Allah'ın birinin kalbini mühürlemesi, içine herhangi bir şeyin giriş ve çıkışına kapatması sonucunda bir şey anlamaması demektir bk. Mütercim Âsım Efendi, Kâmûsu'l-Muhîtt Tercümesi; “el- hatm, el- hitâm”* (Erişim 13 Eylül 2023).

⁵ Ebu Hilal el-Askerî, *Mu'cemu Furuku'l-lugaviyye*, thk. Beyrullah Bayat (Beyrut: Müessesetu Neşri'l-İslamiyye, 1992), 212; Ayrıca Şaîh-i Buḥârî gibi hadis kitaplarını başından sonuna dek okumaya da hatim denmiştir. bk. Abdurrahman Çetin, “Hatim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Ekim 2023).

⁶ Mustafa Koç, “Hac Psikolojisi – I: İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 / 27 (Haziran 2013), 49; Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 16.Ekim 2023).

dir. Kur'ân-ı Kerîm'i çokça okuma sonucunda onun manası ve mesajına yönelik bir merak uyandırdığı hususu da çokça şahit olunan bir durumdur.

Hatmin, fertleri Kur'ân okumaya ve onunla daha fazla zaman geçirmeye yönelterek dinin gereklerini îfâ etme noktasında katkı sağladığını söyleyebiliriz. Kur'ân okumanın oluşturduğu manevî atmosfer, bireylerin kötü alışkanlıklarını bırakıp dine yönelmeleri hususunda katkı sağladığına da sıkça rastlıyoruz. Zira dinî duygular, dinî pratiklerin uygulama sıklığına ve şekline göre farklılık arz etmektedir.⁷

Hatim okuma gayelerinin başında insanların Kur'ân'daki hırz yani muhafaza edici özelliğini anlatan ayetlerin mevcudiyetine inanması gelir. İlgili âyetlerin maddî-mânevî her türlü âfâta karşı muhâfız olma özelliği taşıdıkları inancı vardır. Özetle Kur'ân-ı kırâat edip bitirme azmi, belli başlı iki gayeye matuftur. Birincisi mukaddes kabul ettikleri Kur'ân'a verilen değer, ikincisi de doğal afetlere karşı korunma ve maddî-mânevî hastalıklara çare olduğuna dair var olan inançtır. Çünkü Kur'ân müminler için; mübarektir, şâfidir ve muhâfızdır.⁸

Özelde Kur'ân kırâati genelde hatim uygulaması, bir müslümanın doğumundan ölümüne kadar çeşitli münasebetlerde başvurduğu önemli ibadetlerdendir. Vefat edenler için yâsin vs. okunması hatimlerin indirilmesi Allah'ın rahmetini ümit etme, mevtayı Allah'ın azabından kurtarma gibi anlamları taşımasının yanında geride kalan yakınlarını teselli etme ve metanetlerini koruma gibi hususlarda etkin rol oynadığı söylenebilir.

Kur'ân mesajlarıyla, fert ve toplumun dünya ve ahiret saadetini hedefleyen bir dünya düzeni inşa etmeyi hedeflerken, onun lafızlarının dile dökülmesi suretiyle salt okunması ibadet addedilmiştir. "Kim ki Allah'ın kelamından bir harf okursa, ona bir sevap verilir. Her sevap ise, on katı sevap vardır. Ben "Elif, Lam, Mim" bir harftir demiyorum. "Elif" bir harf, "Lam" bir harf, "Mim" bir harftir"⁹ hadisi; tefekkür, tedebbür, tezekkür ve taakkul gibi bir şart aranmadan sırf Kur'ân kelimelerinin seslendirilmesinin ecirle karşılık bulacağını bildirmiştir. Aynı şekilde kırâat hiçbir şart koşulmaksızın

⁷ Sinanoğlu, "İbadet"

⁸ "وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مَبَارَكًا فَاتَّبِعُوهُ وَأَطِيعُوا أَمْرَكُمْ تُرْحَمُونَ." "Bu da (Kur'an) bizim indirdiğimiz mübarek bir kitaptır. Ona uyun ve günahahtan korunun ki size rahmet edilsin." En'âm 6/155; يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ

"لِلْمُؤْمِنِينَ" مُوعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَبَشِيرَةٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَهَدًى وَرَحْمَةٌ لِكُلِّ قَوْمٍ "Ey insanlar! Rabbinizden size bir öğüt, kalplerdeki hastalıklara bir şifa, inananlara bir rehber ve rahmet gelmiştir." Yûnus 10/57.

⁹ Tirmizî, "Bâb-u Men Karae Harfen", 46 (No. 2910).

dinin direği, kulluk bilincinin zirvesi namazın da asli bir rüknü olarak zikredilmiştir. Âyet ve hadislerde, namaz ibadeti ile Kur'ân tilaveti yan yana zikredilmiştir. Hatta İsrâ sûresinde namaz, Kur'ân *قُرْآنَ الْفَجْرِ*/sabah namazı kavramıyla ifade edilmiştir.¹⁰

Hatmi, müminin bizzat diliyle telaffuz ederek yapması esastır. Ancak bu hususta da mazur olan; yaşlı, okuma bilmeyen vb. kesim için başkasından, televizyon, radyo benzeri teknolojik cihazlardan dinlemesi ya da hatim yapması da mümkündür. Kur'ân'la kurulan bütün münasebetlerin kişilerin dini hayat ve maneviyatlarına olumlu katkı sağladığını söyleyebiliriz.

2. Kur'ân-ı Kerîm Okumayı Teşvik Eden Bazı Âyetler

Allah teâlâ, inananlardan ibadet etmelerini isterken samimi ve sadece kendisi için ibadet etmelerini murâd eder. İbadetlerin ihlasla ve bir gayeye yönelik olması da onun kabul edilebilirlik ihtimalini yükseltmektedir. İçtenlikle yapılan ibadetler kulun olgunlaşmasında ve her türlü fuşşiyat ve münkerattan uzak durması hususunda etkin bir rol oynar. İçselleştirilmeyen, tamamen yap-kurtul mantığıyla yerine getirilen ibadetler, vadedilen ahlaki güzellikleri beraberinde getirmeyebilir.¹¹ Gerçek anlamda kurtuluşa erenlerin, namazlarını ihlas ve huşu ile kılanların olduğunu belirtmesi¹² yaratanın, ibadetlerin niceliğinden öte niteliğine önem verdiğini gösterir.

Kur'ân-ı Kerîm'i tilavet etmenin faziletini bildiren önemli âyetleri şu şekilde sıralayabiliriz.

“الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ”

“Kendilerine kitap verdiğimiz ve onu hakkını vererek okumakta olanlar var ya, işte kitaba iman edenler onlardır; ama her kim onu inkâr ederse işte asıl kaybedenler onlardır.”¹³

Âyette geçen “telâ, yetlû” fiili sözlükte “bir şeyi yakından takip etmek, birine veya bir şeye uymak” anlamına gelmektedir. Buna göre âyetteki tilâvet gerek kırâat olarak gerekse de emir ve yasaklarına imtisal etmek suretiyle kitâbullaha ittiba edip uymak anlamına gelmektedir.¹⁴ Nesefî, *قُرْآنَ الْفَجْرِ* âyetinin tefsirinde

¹⁰ el-İsrâ 17/78.

¹¹ el-Ankebût 29/45.

¹² el-Mü'minûn 23/1, 2.

¹³ el-Bakara 2/121.

¹⁴ Bu ayette de kelime takip etmek anlamında kullanılmaktadır. *وَالْقَمَرَ إِذَا تَلَاهَا* “güneşi takip ettiğinde aya (yemin olsun)” bk. Şems 91/2.

şu ifadelere yer vermektedir. “tertil ile, kırâatin kaidelerine uygun olarak, harfleri mahreçlerinden çıkararak, düşünerek tefekkürle kırâat ederler.”¹⁵

“إِنَّ الدِّينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَّنْ تَبُورَ”

“Allah’ın kitabını okuyanlar, namazı özenle kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için gizli açık harcayanlar, asla zararla sonuçlanmayacak bir ticaret umabilirler.”¹⁶

Âyette müslüman olmanın şiarlarından olan ve müslümanca hayatın inşasında büyük öneme hâiz üç büyük ibadet türünden bahsedilmiştir. Kur’ân okuyanlara, Namaz kılanlara ve Allah yolunda harcama yapanlara kesintisiz bir kazanç vadeditmektedir. Kur’ân okumak dilsel, namaz kılmak bedensel, sahip olduğu şeyleri diğer müslüman kardeşleriyle paylaşabilme erdemi ise malî ibadetlerin en önemlileri sayılır. Riya ve gösterişten uzak, tamamen Allah rızasının gözetilmesi halinde bu davranışların faydalarının sonsuzluğuna ve her koşulda getirisi olacağına vurgu yapılmıştır.¹⁷ Bu âyet hakkında Taberî, “bu, kurrânın âyetidir,” ifadesini kullanmıştır. Birçok müfessir ise تلوته على “devamlı Kur’ân okurlar” şeklinde tefsir etmiştir.¹⁸

“إِنَّمَا أُبْرِئُ أَنْ أُعْبِدَ رَبَّ هَذِهِ الْبَلَدَةِ الَّتِي حَرَّمَهَا وَلَهُ كُلُّ شَيْءٍ وَأُبْرِئُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ وَإِنْ أَتَلُّوا الْقُرْآنَ”

“De ki: "Bana, dokunulmaz kıldıği bu şehrin rabbine, yalnız O'na kulluk etmem emredildi; zaten her şey O'na aittir. Bir de bana müslümanlardan olmam ve Kur’ân’ı okumam emredildi.”¹⁹

Âyette dinin özü ve gayesi, Resûlullah’ın şahsında beşeriyete anlatılmaktadır. Mekke’yi harem bölgesi ve dokunulmazlık beldesi yapan bir olan Al-

¹⁵ Ebu’l-Berekât Neseî, *Medâriku’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vîl*, thk. Yusuf Ali Bedivi, Beyrut (Beyrut: Daru’l-Kelimi’t-Tayyip, 1998), 1/126. (أى يقرؤه حق قراءته في الترتيل وأداء الحروف والتدبر) (والتفكر أو يعملون به ويؤمنون بما في مضمونه ولا يغيرون ما فيه من نعت النبي)

¹⁶ Fâtır 35/29.

¹⁷ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelûsî el-Girnâtî, *el-Bahru’l-Muhît fi’t-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2000), 9/31.

¹⁸ Ebu’l-Kâsım Mahmûd İbn Ömer Zemaşşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki’t-Tenzil ve Uyûni’l-Akâvîl fi Vucûhi’t-Te’vîl*, thk. Mustafa Hüseyin Ahmed (Kahire: Daru’r-Reyyân li’t-Turâs, ts.), 3/611; Nasîruddin Ebu Said Abdullah b. Umer el-Beydâvi, *Envaru’t-Tenzil ve Esraru’t-Tevil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Daru İhya i’t-Turas i’l-Arabî, 1418), 4/258; Neseî, *Medâriku’t-Tenzil*, 3/87.

¹⁹ en-Neml 27/91-92.

lah'a ibadet etmeleri, Allah'a teslimiyet göstermeleri ve Kur'ân-ı Kerîm'i kırâat etmeleri emredilmektedir.

”أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا“

”Tane tane, hakkını vererek oku“²⁰

Âyette geçen رَتَّلَ emrinin masdarı olarak gelen tertîl kalıbı, sözlükte “bir şeyi en mükemmel biçimde dizmek ve nazmetmek,” anlamlarını içermektedir. Kur'ân okurken kelimelerin ağızdan sühûlet ve intizamla çıkmasına tertil denmektedir.²¹ Tertilde lafızların anlamları anlaşılacak biçimde, harf ve kelimelerin net ve açık okunması esastır.²² Bu ise harflerin mahreç-sifat ve tecvit uygulamalarına riayet etmek suretiyle gerçekleşebilmektedir.

”وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا“

”Biz Kur'ân'ı, insanlara dura dura okuyasın diye âyet âyet ayırdık ve onu peyderpey indirdik.“²³

Dura dura anlamı verilen عَلَى مُكْثٍ terkihi hakkında Kurtûbî şu yorumu getirmektedir: “Yani okuyucu yavaş yavaş tertil ile, kırâatin hakkını vererek, elinden geldiğince güzel sesle süsleyerek okumaya gayret etmelidir. Lafızları bozacak tatrîb (müzik tarzı okumak) ten uzak durmalıdır.“²⁴

”أَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ“

”Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl.“²⁵

”وَأَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنْ كِتَابِ رَبِّكَ لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِهِ“

”Rabbinin kitabından sana vahyedileni oku! Onun kelimelerini değiştirecek hiç kimse yoktur.“²⁶

²⁰ El-Müzzemmil 73/ 4.

²¹ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fî garîbil-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimeşk: Dâru'l-kalem, 2002), 341.

²² Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Fahrüddîn er-Râzî, *Mefatihü'l-Gayb* (Beyrut: Daru İhya et-Turas, ts.), 1/69.

²³ el-İsrâ 17/106

²⁴ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr Kurtubî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûni, İbrahim el-İtfiyyiş (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964), 10/339. (فِيُعْطِي الْفَارِغُ الْقِرَاءَةَ حَقَّهَا تَرْتِيلًا). (وَتَحْسِبُنَهَا وَتَطْبِيبَهَا بِالصَّوْتِ الْحَسَنِ مَا أَمْكَنَ مِنْ غَيْرِ تَلْحِينٍ وَلَا تَطْرِيبٍ مُؤَدَّ إِلَى تَغْيِيرِ لَفْظِ الْقُرْآنِ بِرِيَادَةٍ أَوْ نُقْصَانٍ فَإِنَّ ذَلِكَ حَرَامٌ)

²⁵ el-Ankebût 29/45.

²⁶ el-Kehf 18/27.

Âyetlerde Hz. Peygamber'in kendisine vahyedilene okuması ve namaz kılması emredilmiştir. Peygamber dahil hiç kimse Kur'ân'ın kelimelerini değiştirmeye cüret edemez. Şayet Kur'ân'ın sadece anlamı ve verdiği mesajlar itibara alınmış olsaydı o takdirde farklı kelimelerin kullanılmasına izin verilmiş olmaz mıydı!

“مُدِّكَرٍ مِنْ فَهْلٍ لِلدِّكْرِ الْقُرْآنَ يَسِّرْنَا وَلَقَدْ”

“Andolsun biz, Kur'ân'ı düşünüp öğüt almak için kolaylaştırdık. Var mı düşünüp öğüt alan”²⁷

Bu âyeti Kerîme'de Allah'u Teâla Kur'ân'ı okumayı, ezberlemeyi, anlamayı kolaylaştırdığını bildiriyor. Âdeta bizi onunla her türlü meşgul olma-ya çağırıyor.

3. Kur'ân-ı Kerîm Okumayı Teşvik Eden Bazı Hadisler

Hadis kitaplarında hatim ifadesi genel olarak; Kırâat, Kur'ân'ın faziletleri, Namaz, oruç, Züht vb. bölümlerde yer almıştır. Hadisler başlık olarak; Kur'ân'ın okunma keyfiyeti, tertil üzere okunması, hatmin ne kadar sürede indirilmesi gerektiği, Kur'ân'ın bölümlenerek (tahzib) hatmedilmesi ve tek-bir, dua gibi hatimden sonra yapılan bazı uygulamaları içermektedir. Bu hususlarla alakalı toplamda 149 hadisin zikredildiği görülmektedir. Hatim ibadeti konusunda en fazla rivâyet 36 hadisle Ebû Şeybe'nin Musannef adlı eserinde yer almıştır. En etraflı hadisler ise 19 adet hadisle Dârimî'nin Müs-nedü'l-câmi' adlı eserinde nakledilmiştir.²⁸

Kur'ân'ın öğretimine, okunup hıfzedilmesine büyük değer veren Hz. Peygamber, hatim okumayı da en faziletli ibadetlerden birisi olarak değerlendirmiştir. İbn Abbâs'a isnad edilen rivayette bir adam: “Yâ Resûlellah! hangi amel daha faziletlidir? diye sormuş,” Allah resûlü şöyle cevap vermiştir: *الْحَالُ الْمُرْتَجِلُ* yani “Konakladıktan sonra tekrar devam eden kişidir” diye cevap vermiştir. *وَمَا الْحَالُ الْمُرْتَجِلُ* “Konakladıktan sonra göçen ne anlamdadır,” diye sorulunca; o, şöyle buyurmuştur: “Kur'ân-ı Kerîm'i bitirdikten sonra tekrar başlamak. Her bitirdiğinde tekrar başa dönmektir”²⁹

²⁷ el-Kamer 54/22.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Koray Akkaya, *Kur'ân Hatmi ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi* (Ankara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 25 vd.

²⁹ Tirmizî, , “Ebvâbu'l-kırâat”, 43 (No. 2948).

Görüldüğü üzere hadiste Kur'ân'ı sürekli okuyarak hatim yapmanın, onu bitirince yeni bir hatme başlamanın en faziletli amel olduğu haber verilmektedir.

İbn Mesud'a niçin az oruç tuttuğu sorulduğunda. *إِنِّي إِذَا صُمْتُ ضَعُفْتُ عَنِ الْقِرَاءَةِ* "Oruç beni güçsüz düşürdüğü için Kur'ân okuyup namaz kılamıyorum. Kırâat ve Namaz bana daha sevimli geliyor." şeklindeki cevabı Kur'ân okumanın önemi hakkında fikir vermektedir.³⁰

Kur'ân-ı Kerîm'in çokça okunmasını tavsiye eden diğer önemli hadisi şerifler şunlardır.

"*مَا اجْتَمَعَ قَوْمٌ فِي بَيْتٍ مِنْ بُيُوتِ اللَّهِ تَعَالَى ، يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ ، وَيَتَدَارَسُونَهُ بَيْنَهُمْ ، إِلَّا نَزَلَتْ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةُ ، وَعَشِيَّتُهُمُ الرَّحْمَةُ ، وَحَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ ، وَذَكَرَهُمُ اللَّهُ فِيمَنْ عِنْدَهُ*"

"Bir grup müslüman, Allah'ın evlerinin herhangi birinde Allah kelamını okuyup kendi aralarında onu mütalaa etmek üzere toplansalar, kendilerine huzur iner, sükûnet bulurlar. Akabinde Allah rahmetiyle onları kuşatır. Melekler kanatlarının altına alır. Allah da onları, yanında bulunanlara anar."³¹

Hadis-i şerifte müminlerin dünya meşgalelerinden kurtulup bir araya gelmeleri, Kur'ân okumaları onu mütalaa etmelerini teşvik edilmektedir. Bu kimselerin Allahu teâlâ'nın rahmet ve bereketinin mazhar olacakları, dünyevi streslerden kurtulup huzur bulacakları, onun katında şeref ve izzete nail olacakları haber verilmektedir.

"*مَنْ قَرَأَ حَرْفًا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ فَلَهُ حَسَنَةٌ ، وَالْحَسَنَةُ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا ، لَا أَقُولُ الْمَّ حَرْفٌ ، وَلَكِنْ أَلِفٌ حَرْفٌ وَلاَمٌ حَرْفٌ وَمِيمٌ حَرْفٌ*"

"Kim kitâbullahtan bir harf okursa onun için bir iyilik sevabı vardır. Her iyiliğin karşılığı da on sevaptır. Ben, elif lam mim bir harftir demiyorum; bilakis elif bir harftir, lam bir harftir, mim de bir harftir."³² Benzer bir hadiste ise şöyle buyrulmaktadır.

³⁰ İmâdüddin Ebu'l-Fida İsmail b. Amr İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-'azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selâme (B.y.: Dârü Tayyibe, 1999) 1/98; Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Sad b. Abdullah el-Hamid-Halid b. Abdurrahman (Irak: Mektebetü'l-Ulum ve'l-hikem, 2006), 9/170.

³¹ Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâburî b. el-Haccâc Müslim, *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955) "Kitâbu'z-zikri ve'd-dua", (No. 2699).

³² Tirmizî, "Ebvâbu fedâili'l-Kur'ân", (No. 2910).

“مَثَلُ الْمُؤْمِنِ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ مَثَلُ الْأُتْرَاجَةِ ، رِيحُهَا طَيِّبٌ وَطَعْمُهَا طَيِّبٌ ، وَمَثَلُ الْمُؤْمِنِ الَّذِي لَا يَقْرَأُ الْقُرْآنَ كَمَثَلِ التَّمْرَةِ ، لَا رِيحَ لَهَا وَطَعْمُهَا حُلْوٌ ، وَمَثَلُ الْمُنَافِقِ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ كَمَثَلِ الرِّيحَانَةِ ، رِيحُهَا طَيِّبٌ وَطَعْمُهَا مُرٌّ ، وَمَثَلُ الْمُنَافِقِ الَّذِي لَا يَقْرَأُ الْقُرْآنَ كَمَثَلِ الخُضْطَلَةِ ، لَيْسَ لَهَا رِيحٌ وَطَعْمُهَا مُرٌّ”

“Kur’ân kırâat eden bir mümin portakala benzer: Hem kokusu hem de tadı da güzeldir. Kur’ân-ı Kerîm’i kırâat etmeyen mümin hurmaya benzer. Tadı güzeldir ancak aroması yoktur. Kur’ân kırâat eden münafık fesleğene benzer. Kokusu güzel olmakla beraber acıdır. Kur’ân kırâat etmeyen münafık Ebu Cehil karpuzuna benzer. Kokusu yoktur ve tadı acıdır.”³³

Hadiste inanç açısından farklı insan tiplerinin Kur’ân ile olan münasebetleri bazı meyve ve çiçeklere benzetilerek anlatılmıştır. Dikkatleri celbeden husus Kur’ân-ı Kerîm’le oluşturulan her türlü bağ bir değerle karşılık bulmaktadır.

“الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ وَهُوَ مَاهِرٌ بِهِ ، مَعَ السَّفَرَةِ الْكِرَامِ الْبَرَّةِ ، وَالَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ وَيَتَتَعْتَعُ فِيهِ وَهُوَ عَلَيْهِ شَاقٌّ ، لَهُ أَجْرَانِ”

“Kur’ân-ı Kerîm’i güzel okuyan kimse, sefere (vahiy getiren) şerefli ve berere (itaatkâr) meleklerle beraberdir. Kur’ân’ı zorlanarak ve kekeleyerek okumaya çalışan kimse için de iki kat sevap vardır.”³⁴

Hadiste Kur’ân’ı tecvidine uygun okuyanlar yüceltilirken, bazı dil rahatsızlıklarından dolayı zorlanarak okumaya çalışanlar için de iki kat sevap verildiği bildirilmektedir.

4. Hatim Uygulamasının Tarihî Seyri

Hiz. Âişe başta olmak üzere bazı sahabeden gelen rivayetlerden anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber çokça Kur’ân okur, başkasından Kur’ân dinlemeyi severdi. Ayrıca ramazan aylarında her yıl gelen âyetleri Cebrâil (a.s) ile birlikte mukabele ederdi. Son ramazan da ise bu arzın iki defa vuku bulunduğu bilinmektedir.³⁵ Sahâbe, tâbiîn ve sonraki dönemlerde, Kur’ân kırâati ve hatmine dair oldukça fazla rivayetin varlığı söz konusudur. Bir kısmının her gün, bazısının üç günde, Bir kısmının bir haftada, on ve on beş günde bir hatim indirdikleri yönünde rivayetler ilgili literatürde aktarılmıştır,

Sahâbe içerisinde Kur’ân’ı hızlı ve yavaş okumayı tercih edenlerin olduğunu görüyoruz. Hızlı okuyanlar, sahih hadislerle sabit olan ve "Kur’ân-ı Kerîm’in her

³³ Buhârî, “Et’ime”, 30 (No. 5427).

³⁴ Buhari, “Tefsiru’l-Kur’ân”, 52 (No. 4937).

³⁵ Buhârî, Fedâilü’l Kur’ân”, 2 (No. 4739).

bir harf kırâatine karşılık on sevap vaad edildiği müjdesinden hareketle, çok okuyup çok sevap kazanmayı; diğerleri de Kur'ân okumakta asıl gâye olan, manâya daha fazla nüfuz edebilme hedefini öncelikleledikleri düşünebilir.

Geçmişte müslümanların farklı amaçlarla hatim okudukları gerçeğinden yola çıkarak hatim indirme gayelerini üç başlık altında ele alabiliriz.

4.1. Allah'a İtaat ve Teslimiyet Anlayışıyla Okunan Taabbudî Hatim

Hadiste her harfe on sevabın verileceği hakikatine binaen salt sevap kazanmak maksadıyla yapılan kırâatler olarak değerlendirilebilir. Bu tür hatimde anlama, tedebbür,³⁶ tefekkür ve istinbât³⁷ gibi gayelerin ön planda olmadığı Kur'ân lafızlarını seslendirme eylemidir. Bu okumaların amacını; sevap kazanma, Allah kelamını tekrar ederek maneviyat yüklenme, kendini yaratana yakın hissetme, dünyevi-uhrevi taleplere ek olarak dünyevi her türlü afet ve belalardan uzak kalma düşünceleri olarak özetleyebiliriz.

Selef ulemadan bu anlamda âdeta tüm zamanını Kur'ân kırâatine hasredenlerin olduğunu görüyoruz. Söz gelimi dört hatim gün içerisinde yapılırken, dört hatim de gece okunmak suretiyle bir günde sekiz hatim okuyanlar başı çekerken; günde dört, üç, iki ve bir günde hatim indirenlerin yanında iki günde bir hatim ve üç günde bir hatim indirenlerin olduğu ilgili literatürde isimleri ile zikredildiğine şahit oluyoruz.³⁸

Kaynaklarda verilen bilgiler doğrultusunda taabbudî niyetle Kur'ân'ı başından sonuna kadar okuyanları şu şekilde sıralayabiliriz.

a) İbadet maksadıyla bir günde bir ya da daha fazla hatim yapanlar

Sahabeden Hz. Osman³⁹ (ö. 35/656), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Temîm ed-Dârî (ö. 40/661), Saîd b. Cübeyr'in (ö. 94/713 [?]) Kabe'de bir rekatta hatmettikleri nakledilmiştir.⁴⁰ Said b. Müseyyeb'in (ö. 94/713) iki gecede bir hatim indirdiği⁴¹ İmam Şâfiî (ö. 204/820) normal günlerde günde

³⁶ Bk. İlhan Kutluer, "Düşünme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 16.Ekim 2023).

³⁷ Âyetler üzerinde derin düşünerek ictihad ve kavrayış yoluyla hüküm çıkarma. Bk. Ferhat Koca, "İstinbat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 16.Ekim 2023).

³⁸ Celâleddîn Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim (Mısır: Heyetu'l Mısıriyye, 1987), 303,304.

³⁹ Ebû'l-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî Ubeyd, *Fedâilü'l-Kur'ân*, thk. Mervanu'l-Atiyye (b.y.: Dar'ü İbn Kesir, 1995), 181.

⁴⁰ Ebî Zekeriyâ Yahyâ En-Nevevî, *Et-Tibyân Fî Âdâbi Hameleti'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1994), 60.

⁴¹ Ebu'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmi't-Tirmizî*, Thk. Abdülvehhâb Abdüllâtîf (Beyrut: daru'l-fikr, ts.) 8/219.

bir hatim, recep ayında geldiğinde ise günde iki hatim yaptığı,⁴² Mansur b. Zâzân (ö. 129/747), Salih b. Keysân, (140/757) Muhammed b. Nasr (ö. 294/906) günde iki hatim okudukları nakledilmiştir.⁴³

Süleym b. İtr et-Tüçibiyy (ö. 75/695) bir gecede üç hatim,⁴⁴ İbnu'l-Kâtib (ö. 343/954) gündüz dört gece dört hatim⁴⁵ Abdurrahman b. Hibetullah el Melhânî (ö. 343/954) kışın bir günde üç hatim ve Kur'ân'ın üçte birini okuduğu,⁴⁶ Muhammed b. Ahmed b. Halîl el-Ğurâkî (ö. 693 /1293) bir gün ve gecede altı hatim⁴⁷ Muhammed b. Târik el-Mekkî her gün ve gece üç hatim,⁴⁸ Ebû Abbâs b. Ata (ö. 309 /922) her gün bir hatim, Ramazan ayında ise her gün üç hatim,⁴⁹ Ebu'l Hasan Ali b. Abdullah b. Şâzân (ö. 607/1210) günde dört hatim,⁵⁰ Kürz b. Vebre el-Hârisî (ö. 110/728) bir grup kurrânın huzurunda her gün ve gecede üç hatim,⁵¹ Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348) altı hatim,⁵² okudukları kaynaklarda zikredilmektedir. Ayrıca mezheb imamlarından İmam Şâfiî ve Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ramazan ayında altmış hatim okuduklarına dair bilgi kaynaklarda yer almaktadır.⁵³ İmam Nevevî (ö. 676/1277) bir rekatta hatim yapanların sayılmayacak kadar çok olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴

b) Üç günde bir hatim okuyanlar

⁴² Ebû Cafer Muhammed Bin Ahmed İbn Haleveyh El Esbehani, *İrabul Kıraati's-Seb'a ve ileluha*, Ebu Muhammed Celal El Asyuti (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 12.

⁴³ İbn sellâm, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 180; Mübârekfûrî, *Tuhfetu'l-Ehvoazî*, 8/219.

⁴⁴ İbn sellâm, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 182.

⁴⁵ Ebû M. Bedruddîn Aynî, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts), 20/60.

⁴⁶ Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed es-Sehâvi, *Ed-Davu'l-Lâmi liehli'l-Karni't-Tâsi* (Beyrut, Daru mektebeti'l-hayat, ts.), 4/157.

⁴⁷ es-Sehâvi, *Ed-Davu'l-Lâmi*, 6/307.

⁴⁸ Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi, *Sıfatu's-Safve*, thk. Mahmud Fahuri (Beyrut: Dâru'l-Hadis, 2000), 1/418.

⁴⁹ Ebu'l-Ferec, *Sıfatu's-safve*, 1/533.

⁵⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tebsiratü'l-Müntebih bi-Tahrîri'l-Müctebih*, thk. Muhammed Ali Naccar (Lübnan: Mektebetü'l-ilmîye, ts.), 1/211.

⁵¹ İbn Hacer el-askalânî, *El-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed (b.y.: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, ts.), 5/491, 8/520.

⁵² İbnu'l-İmâd, *Şüzürâtü'z-zeheb fi ahbarin min zeheb*, thk. Mahmud Arnavut (Dımeşk: Dâr-u ibn Kesir, 1986), 8/521.

⁵³ İbn Acîbe ve Ahmed el-Hasenî, *el-Bahru'l-medûd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Raslân (Kahire: y.y. 2002), 7/166.

⁵⁴ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref b. Mûrî Nevevî, *et-Tibyân fi âdâbi hameleti'l-Kur'ân*, Thk. Abdülkâdir Arnavut (Kuveyt: y.y. 1988), 60.

Kur'ân'ı üçe bölerek (tahzîb) her gün üçte birini okuyarak üç günde bir hatim okumanın müteaddid hadiste tavsiye edilenin asgarî zaman olduğu belirtilmişti. Peygamber efendimiz bizim kendisine özel telkini olduğu için Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın (ö. 65/684-85) üç günde bir hatim indirdiği rivayet edilmiştir. Başta İbn Teymiye (ö. 728/1328) olmak üzere birçok âlim, hazreti peygamberin 3 gün tavsiyesini uymanın sünnet olduğunu vurgulayarak bu rakamı benimsediklerini belirtmişlerdir.⁵⁵

c) Haftada bir hatim okuyanlar

Hadislerde peygamber efendimizin kendilerine yedi günde bir hatim indir tavsiyesinde bulunanlara ek olarak Ahmet b. Hanbel'in de (ö. 241/855) haftada bir hatim yapmayı adet haline getirdiği nakledilmiştir.⁵⁶

4.2. Tedebbür, Tefekkür ve İstinbât Amaçlı Hatim

Sahabeden Zeyd b. Sabit (ö. 45/665 [?]), İbni Abbas (ö. 68/687-88) gibi bazı sahabeler sürenin uzunluğuna bakmadan okudukları ayetlerin anlamları üzerinde tefekkür ve tedebbür etmeyi tercih etmişlerdir. Bu tür okumalar ağır bir tarzda okunurken, lafızların anlamları üzerine düşünme, imal-i fikir gibi daha fazla aklî çabaların söz konusu olduğu kırâatler olarak tanımlayabiliriz.

Zeyd b. Sâbit "Kur'ân'ı yedi günde hatmedeçeğime ona daha fazla vâkif olmak ve düşünmek için yarım ay ya da yirmi günde okumayı tercih ederim"⁵⁷ buyurmuştur.

Ebu Cemre ed-Dubâî (ö. 128/745), İbn Abbas'a "Ben kırâati seri olan birisiyim ve Kur'ân'ı üç günde hatmediyorum" dedim. Cevaben bana dedi ki; "Bakara suresini bir gecede tertil ile okusam ve tefekkür etsem, bana göre senin yaptığından daha iyidir."⁵⁸

İmam Gazzâlî (ö. 505/1111), Hz. Âli'nin (ö. 40/661) "Hikmetini düşünmeden ibadet yapmak ve anlamını tefekkür etmeden kırâatte bulunmak faydasızdır." sözünü naklederek anlam merkezli okumaları savunmuştur.⁵⁹

⁵⁵ Ahmed b. Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım en-Necdî (Kahire: y.y, 2004), 13/407.

⁵⁶ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, 13/ 407.

⁵⁷ Ebu Abdullah Zürkanî *Şerhu'z-zürkani ale'l-Muvatta*, thk. Taha abdurrauf se'd (Kahire: Mektebetu sakafetu'd-diniyye, 2003), 2/7.

⁵⁸ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 157.

⁵⁹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*, (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 1/282.

4.3. Eğitim ve Talim Amaçlı Hatim

Kur'ân okumayı öğrenenlerin, hafızlık yapanların, kırâat farklılıklarını talim edenlerin kelâmullahı başından sonuna kadar okudukları bilinmektedir. Bu çeşit hatimler eğitim amaçlı olup Allah rızasını kazanmaya matuf okumalardır.

Kırâat eğitiminin farz-ı kifâye olarak bazı müslümanların ifâ etmesiyle diğerlerinin üzerinden düşen bir sorumluluk olduğu belirtilmiştir . Söz konusu eğitimde iki türlü hatim usul uygulanmaktadır. Birincisi her râvi veya imamın kırâat ve vecihlerini tek tek okuyarak yirmiye yakın hatim indirme anlamındaki "infirâd" yöntemidir.⁶⁰ Hicri 5. asırdan itibaren bu metodun uzun ve meşakkatli olmasından dolayı kırâat imam ve râvilerine ait okumalar, âyetlerin başına tekraren dönerek "İndirâc" metoduyla tek hatimde bütün kırâatler okunmaya başlanmıştır.⁶¹ Günümüzde de halen bu metod uygulanmaktadır. Bu tarz hatimlere şunları örnek verebiliriz:

İshak b. Muhammed el-Huzâî (ö. 286/896), Ali b. Fülehy'e yirmi yedi hatim, Bezzi'ye (ö. 250/864) ise otuz hatim okuduğunu belirtmiştir.⁶²

Hemedân b. Avn (ö. 334/952), İbn Hilâl'e üç yüz hatim, İsmail en-Nehhâs'a (ö. 338/950) iki hatim okuduğunu nakletmiştir.⁶³

Kuteybe b. Mihrân, Kisâî'ye (ö. 189/805) elli bir sene boyunca arkadaşlık yaptığını bu süre zarfında ona yirmi küsur hatim arz ettiğini söylemiştir.⁶⁴ Muhammed b. Hârun et-Timâr, Rûveys'e (ö. 238/852) toplamda kırk yedi hatim dinlettiğini ifade etmiştir.⁶⁵ el-Bahru'l-Muhît tefsirinin sahibi Ebû Hayyan el-Endülüsî (ö. 745/1344), hocası Abdu'l-Hak b. Ali'ye infirâd ve cem metodlarıyla yirmi hatim okuduğunu nakletmiştir.⁶⁶

⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fî'l-Kıraâti'l-Aşr*, thk. Ali Muhammed Debba (Lübnan: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1/146-148.

⁶¹ Abdulhamit Birişik, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Ekim 2023),

⁶² İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, nşr. G. Bergstraesser (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 1/57

⁶³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye* 1/260.

⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye* 2/26.

⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye* 2/272.

⁶⁶ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed Mukrî, *Nefhu't-tayyib*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut Dâru Sâdir, 1990), 2/540.

5. Hatmin Zamanı ve Niteliği

Kırâat âlimleri nitelikli okumak mı yoksa çok ve seri okumak mı daha faziletlidir? sorusuna cevap aramışlardır. Çoğunluğun ortak görüşü şu yönde oluşmuştur. Yavaş ve tertil ile okumanın değeri daha yükücedir. Seri ve çok okumanın sevabı, “bir harf okumanın sevabı on katıdır” mealindeki hadisten dolayı daha çoktur.⁶⁷

Bu meyanda Resûl-i Ekrem ile sahabeden Abdullah b. Amr arasında geçen diyalog hatmin ideal zamanı hakkında fikir vermektedir.

Rivayete göre Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85), ailesini ihmal ederek çokça Kur’ân okuduğundan dolayı Peygamberimize şikâyet edilmiştir. Allah’ın resûlü ise ona şöyle tavsiyede bulunmuştur: “Ayda bir hatmeyle” sahabî, “bundan fazlasını okuyabilirim (gücüm yeter)” dedim. “Yirmi günde bir hatim oku” dedi. “Bundan fazlasını okuyabilirim” dedim. “On beş günde bir hatim yap” dedi. “daha fazlasını okuyabilirim” dedim. “On günde bir hatim oku” buyurdu. “Daha fazlasını okuyabilirim” dedim. “Haftada bir hatim indir” dedi. “Daha fazlasını okuyabilirim” dedim. “Beş günde hatim yap” dedi. “Daha fazlasını okuyabilirim” dedim. “Üç günde hatim yap” dedi. “Daha fazlasını okuyabilirim” dedim. O, bundan azı için bana ruhsat vermedi.⁶⁸

Başka bir hadiste “Kur’ân’ı üç günden az bir vakitte hatmeden kişinin, onu anlayamayacağı” nakledilmektedir.⁶⁹

Sahabî Saîd b. Münzir (ö. 20/641 [?]) Peygamberimize: Kur’ân’ı üç günde bir hatmedeyim mi? diye sormuş; o da yapabiliyorsan oku şeklinde cevap vermiştir.⁷⁰

Bir kısım ulemâ üç gün hadislerini esas alarak üç günden daha az bir sürede hatim okunmaması gerektiğini dillendirirken, diğer bazı âlimler ise söz konusu tavsiyenin Abdullah b. Amr b. el-Âs’ın özel durumuna has olduğunu belirtmektedirler. Halife Osman’ın bir rekatta, Saîd b. Cübeyr’in ise Kâbe’de kıldığı namazda Kur’ân’ın tamamını okuduklarına dair rivayetleri esas alarak hatim okumanın zaman olarak kişilere göre farklılık gösterebileceğini ifade etmişlerdir. Bu âlimler “Üç günden daha az bir zaman içerisinde-

⁶⁷ en-Neşr. 1/208; Suyûtî, *el-itkân*, 1/361.

⁶⁸ Buhârî, *Fedâilü'l-Kur’ân*, 34; Müslim, *Sıyâm*, 184.

⁶⁹ Ebû Davud, *Kırâât*, 1; Tirmizî, *Kırâât*, 13; İbn Mâce, *İkâmetü's-salât*, 178.

⁷⁰ Ebu'l-Hasen Nuruddin Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid ve menbei'l-fevâid*, thk. Hüseyin Selim (Şam: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, ts.), 2/ 269.

de Kur'ân-ı Kerîm'i kırâat edip hatmeden onu hakkıyla anlayamamıştır," hadisinde kastedilen anlamın, "onun zâhir anlamını anlayamaz" şeklinde anlaşılması gerektiğini dillendirmişlerdir. Zira âyetlerde derin anlamlar ve manâ tabakaları söz konusudur. Bu gerçeklikten hareketle meal okumalarıyla anlamların hepsini kavramak onun derin anlamlarına vakıf olmak zor bir durumdur. Aynı şekilde hadiste, üç günden az bir sürede hatmetmekle Kur'ân'ın manasının anlaşılamayacağı belirtilmektedir. Yoksa sevap alınmayacağı ile ilgili herhangi bir ifade söz konusu değildir. O halde Peygamberimiz (s.a.v.) üç günden az bir sürede hatmetmeyi yasaklamamış sadece hakkıyla anlaşılamayacağını söylemiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere müctehid imamlarının günde iki ya da daha fazla hatim yaptıkları -ki büyük olasılıkla bu hatimler ayetlerin özüne inip yeni icthatlarda bulunmak için yapılan zihni hatimlerdir- göz önünde bulundurulursa âlimlerin hadiselerine dair yaptıkları yorumların isabetli olma olasılığı yüksektir.

İmam Nevevî ise hatim okumanın, kişilerin fitri yapılarına ve sosyal hayatındaki meşgalelerine göre farklılık gösterebileceğini söylemiştir. Esas olan; bıkkınlık, usanma ve zorlanma gibi olumsuz durumlara düşmeden herkesin kendi anlayış ve kavrayışına uygun okumasıdır.⁷¹ Buradan yola çıkılarak hatim olgusunun mahiyet itibarı ile amaç, gaye, niyet ve kişinin yeterlilik, bilgi alt yapısı, fitrî yapısı ve istidadına göre farklılık arz edeceğini söyleyebiliriz.

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda oluşan kanaatimize göre Kur'ân kırâatinde ideal olan öncelikle tertil ve tecvîd kurallarına riâyet ederek ihlâsla okunmasıdır. Meşgûliyetinin çok olması nedeniyle kırâate zaman bulamayanlara yılda en az iki hatim okumaları tavsiye edilmiştir. Ebû Hanîfe ve Ebu'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983) gibi âlimler, Peygamberin (s.a.v.) ömrünün son ramazanında, Kur'ân'ı iki defa Cebrâil ile karşılıklı okumuş olmasına binâen bir müslümanın en az yılda iki defa hatim indirmesinin gerekli olduğunu söylemişlerdir.⁷²

6. Hatim Hakkında Menfi Değerlendirmeler

Kur'ân-ı Kerîm'i n lafızlarını sonuna dek tekrarlayanın faydadan hâli olduğunu düşünenler eleştirilerini şu noktalarda dile getirmektedirler.

⁷¹ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ Nevevî, *el-Ezkâr el-Müntehâb min Kelâmi Seyyidi'l-Ebrâr*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrut: Daru'l-fikr, 1994), 102; Mübârekfûrî, *Tuhfetu'l-Ehvazî*, 8/218.

⁷² Bedruddin Muhammed b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Bürhân fi Ullûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l- Fadl İbrâhîm (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, tsz.), 1/471.

- Kur'ân'ın içi boşaltılmıştır.
- Sadece lafzi bir okumadan ibaret kalmıştır.
- Anlam ve içeriğine önem verilmemektedir.
- Kur'ân'ın vermek istediği mesaj göz ardı edilmektedir.
- Anlamadan tekrar etmenin faydası yoktur.
- Kur'an sadece sestem ibaret değildir. O, bir hayat kitabıdır.
- Kur'ân, lafızlarını tekrar etmeyi değil, getirdiği ahlâkî ilkeleri ile ahlâklanmayı emreder.
- Hatta bazıları müslümanların bugün içinde buldukları geri kalmışlığın sebeplerin arasında anlamadan hatim okumayı da zikrederler.

Öncelikle Kur'ân'ın anlaşılması ahkâmının hayata geçirilmesi emir ve yasaklarına imtisal edip dünya ve ahiret saadetine nail olunması her müslümanın kabul ettiği bir gerçektir. Kur'ân'ın lafzını okuyarak hatim indirmek suretiyle sevabını umanlar onun mesajlarına bigâne kaldıklarını düşünmüyoruz. Ayrıca Kur'ân okumanın faziletlerini bildiren birçok ayet ve hadise ilaveten onun harflerini telaffuz etmenin on kat ecirle mükafatlandırılacağı peygamber tarafından açıkça belirtilmiştir.

Bir müctehidin çokça hatim yapması her okuyuşta yeni anlamlara ulaşma amacına yönelik olabilir. Bununla beraber her müslümandan bu çabayı istemek/beklemek hayatın gerçekleriyle uyuşmaz. Lafzını okumanın dışında herhangi bir bilgi alt yapısına sahip olmayan müslümanlara Kur'ân ile olan bağını tamamen kesmesini istemek doğru bir tavır/ davranış olabilir mi.

Kur'ân'ı Arapça okumanın yerine Türkçe hatim önerileri ne derece sağlıklı olabilir. Kelimelerin anlamlarını okuyarak murad-ı ilahinin anlaşılacağı vehmine kapılma algısı beraberinde şu soru(n)ları getirmez mi?

Kur'ân-ı Kerîm'de mana derinlikleri ve anlam katmanları bulunduğu⁷³ hakikatinden hareketle meal okumalarında bu anlamların ne kadarına ulaşılabilir?

Kur'ân ı Kerîm'i okumak herhangi bir ilim kitabını, hatta nebevî veya kutsî hadis okumakla kıyaslanmayacak derecede ulvîdir.

Her müslüman kendi dilinde Kur'ân okuması durumunda birleştirici değil de ayrıştırıcı bir fonksiyonu olmaz mı?

Okuma yazma imkânı bulamayanlara, yaşlı ve akli melekesi sınırlı olanları anlamaya zorlamak doğru bir tavır olabilir mi?

⁷³ Gazalî, *İhyâ*, 1/280.

Murâd-ı ilâhî'nin anlaşılması için yüzlerce tefsir yazılmış, hala yazılmaya devam ederken kelime mealleriyle onun anlaşılabilceği düşünmek doğru olabilir mi?

“Ey insanlar! Size Rabbinizden bir öğüt, gönüllerdeki dertlere bir şifa, müminlere doğru yolu gösteren bir hidayet ve rahmet geldi”⁷⁴ âyetinden de anlaşılacağı üzere onu tek açıdan (anlam) değerlendirmenin, onun etki alanlarını daraltmanın veya sınırlandırmanın doğru bir yaklaşım olmayacağı kanaatindeyiz. Kur’ân bir şifa, bir rehber, bir ibadet aynı zamanda zikirdir. Bu perspektiften bakıldığında Kur’ân; müctehid âlimler için öncelikle hüküm çıkarılacak bir kaynak, insanlık için şifa, rehber ve anlamına vâkıf olmayanlara ibadet ve zikir işlevi görmüş olur.

7. Hatim Sonrası Tekbîr ve Dua

a) Tekbir

Tekbîr, Allah’ın yüceliğini gösteren *الله أكبر* /Allah en büyüktür terkibine denmektedir. Duhâ sûresinden itibaren her sûrenin sonunda tekbîr getirmek sünnet bir davranış olarak nakledilmiştir. Bu uygulama Nâs sûresine sonunda nihayet bulmaktadır. Kıraat imamlarından İbn Kesîr (120/738) kırâatini rivayet eden el-Bezzî’nin (250/864) kırâati dahilinde duhâdan itibaren sûre sonlarında tekbir getirilmiş ve zamanla bu uygulama, müslümanlar arasında yaygın hâle gelmiştir.⁷⁵

Tekbîr lafzına tehlîl ve tehmid ifadelerinin eklenmesi suretiyle şu terkipler de nakledilmiştir: *الله أكبر* /Tekbir, *لا اله الا الله والله أكبر* /Tehlîl, *لا اله الا الله والله أكبر* /Tehmîd.⁷⁶

b) Hatim Duası

Kur’ân hatminin akabinde üç kez ihlâs, birer defa felak ve nâs sûreleri okunduktan sonra tekrar başa dönülerek; Fâtiha ve Bakara sûresinin ilk beş âyetleri okunarak kıraat sonlandırılır.⁷⁷ Böylelikle tekrardan kırâat etme niyeti gösterilmiş olur. Bu uygulama “الحال المرتحل” hadisine dayandırılmaktadır.⁷⁸

⁷⁴ Yûnus 10/579.

⁷⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 410; Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Abdülgani Dimyâtî, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erbeate Aşer* (Beyrut: Daru'l Kütübi'l-İlmiye, 1998), 640.

⁷⁶ Ebu Amr ed-Dâni, *Câmiu'l-beyan fi'l-kırâati's-seb'* thk. Abdurrahim et-Tarhuni-Yahya Murad (Kahire: Dâru'l Hadis, 2006), 252; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 429-431; Dimyâtî, *İthâf*, 642.

⁷⁷ Dâni, *Câmiu'l-beyân*, 4/1747; Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 47.

⁷⁸ Mehmet Zihni, *el-Kavlu's-Sedîd fi 'İlmi't-Tecvîd* (İstanbul: Dâru't-Tibâ'ati'l-Âmire, 1898), 18.

Hatim duasından önce ihlâs sûresinin üç defa okunması da gelenek haline gelmiştir. Bu uygulama, “İhlâs sûresini okumanın, Kur’ân-ı Kerîm’in üçte birini okumaya eşit sayıldığını belirten”⁷⁹ hadisten hareketle icrâ edilmektedir.

Kırâat bitirildikten sonra eller yaratana açılarak âmin sadaları maiyetinde hatim duası yapılır.

Hatim duası uygulaması peygambere dayandırılmıştır. Rivayetlerde Peygamberimizin dua ettiği bildirilmiş ve bazı hatim duaları kendisine isnad edilerek nakledilmiştir. Ondan rivayet edilen dualardan biri şöyledir:

اللَّهُمَّ ارْحَمْنِي بِالْقُرْآنِ وَاَجْعَلْهُ لِي أَمَانًا وَنُورًا وَهُدًى وَرَحْمَةً اللَّهُمَّ ذَكِّرْنِي مِنْهُ مَا نَسِيتُ وَعَلِّمْنِي مِنْهُ مَا جَهِلْتُ وَارْزُقْنِي تِلَاوَتَهُ آتَاءَ اللَّيْلِ وَاَجْعَلْهُ لِي حُجَّةً يَا رَبَّ الْعَالَمِينَ

“Allah’ım. Kur’ân hürmetine bana rahmetle muamele et. Onu hakkımda hidayet, rehber, nûr ve rahmet kıl. unuttuklarımı hatırlat, bilmediklerimi öğret. Ey tüm âlemlerin Rabbi gece gündüz Kur’ân’ın kırâatıyla beni rızıklandır ve hakkımda hüccet eyle.”⁸⁰

Hadisi şerifte: “ مَنْ شَهِدَ خَاتِمَةَ الْقُرْآنِ كَانَ كَمَنْ شَهِدَ الْعَنَائِمَ حِينَ تُنْقَسَمُ ” Kur’ân’ın hatminde bulunanlar ganimet mallarının paylaşımına katılanlar gibidir,⁸¹ buyrulmuştur. Ashâbın da hatim sonrasında ilâhî rahmetin inmesi düşüncesiyle hatim meclisinde hazır buldukları ve dua ettikleri rivayet edilmiştir.⁸² Kaynaklarda Enes b. Mâlik’in, Kur’ân hatmi bitince ev halkını toplayıp dua ettiği bildirilmektedir.⁸³ Konu ile ilgili onlarca hadisten anlaşılana göre hatim duası asrı saadette müslümanların uyguladıkları ibadetlerdendir.

Hatim ve sonrasında yapılan dua insanları birleştirip toplayan, kalabalıkların yakarış ve aminlerinin yükseldiği, müslümanların kardeşlik, beraberlik duygusuyla bir araya geldikleri ulvî bir ibadettir. Duaların Yaratıcı tarafından kabul edilme ümidi müminlerin ruhen rahatlamasını sağlar, sabır ve metanetini artırır. Fertlerin hayatta karşılaşılan zorluklarla mücadele

⁷⁹ Buhârî, *Fedâilü'l-Kur’ân*, 13; Müslim, *Salâtü'l-müsâfirîn*, 259-260.

⁸⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/475.

⁸¹ Ebu Ubeyd Ebû'l-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn, *Fedailu'l-Kur’ân*, 107. Ebû Muhammed Abdullah Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Huseyn Selîm Esed (Riyâd: Dâru'l-muğnî, 2000).

⁸² Ebû Muhammed Abdullah Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Huseyn Selîm Esed (Riyâd: Dâru'l-muğnî, 2000), *fedâilü'l-Kur’ân*, 33.

⁸³ Dârimî, *Sünen*, *Hatmu'l-Kur’ân*, 3517

azimlerini arttıran bir fonksiyonu içinde barındırır⁸⁴. Duanın özünde Allah'a olan inanç ve itimat söz konusu olduğu için kul güvendiği ve saygı duyduğu, merhamet kaynağına sığınma duygusu içerisinde teslimiyetini ifade eder. Dua ederek yaratanın "kulluğunuz ve yalvarmanız olmasa Rab-bim ne için değer versin size!"⁸⁵ âyeti mûcibince ona olan ihtiyacını itiraf eder.

Dua ederken manevî hissiyatın depresmesi ölüm ve ötesinin düşünülmesi inananların maneviyatını güçlendirerek Allah'a yaklaşımlarını sağlar. Duaların cemaat halinde gerçekleştirilmesi ibadet coşkusunu zirveye taşımalarının yanında "âmin" sadaları altında yakarışların kabul edileceği umudunu fazlalaştırır.⁸⁶

Sonuç

Kur'ân okumak ve hatim indirmek âyet ve hadislerde tavsiye edilmiş bir ibadettir. O, beşere ait şiir ya da nesir cinsinden bir kelimedir. Dolayısıyla ne kadar sanatsal olursa olsun hiçbir sözle mukayesesiz söz konusu olamaz. Yüce yaratıcımızın dünya ve ahiret mutluluğumuzun reçetesi olarak gönderdiği Kur'ân'ın anlaşılması ve hayata tatbiki için okunması gerektiği izahından varestedir. Her okunuşunda zihinlerde yeni anlamların yeşermesi, gönüllerin onun eşsiz fesahatiyle coşması umulur. Müslüman bireylerin dini yaşamlarını canlı tutmaları açısından inandıkları mukaddes kitapla olan ilişkilerini aralıksız devam ettirmeleri, dini duygularını canlı tutmaları bakımından önemlidir.

Âyet ve hadislerde Kur'ân okumanın sevapla karşılık bulduğu bir gerçektir. Müslümanlar kitâbullah ile olan ilişkilerini her zaman için diri tutmaları gerekir. Yaratıcının kelamıyla kurulacak bağ öncelikle onun tecvidine uygun okunması ile başlar. Bu eylem herhangi bir şart koşulmaksızın şâri' tarafından ibadet olarak belirlenmiştir. Onu okumanın üst basamağı olarak imkânı olanlar tefsir ve hadis kaynaklarından onun anlam derinliklerine ulaşma çabası içerisinde olmalıdırlar. Aynı şekilde itikâdî, fikhî, ahkâmını anlamak için ilgili literatürün tedris edilmesi müslümanlar için farzı kifâye olarak addedilmiştir. Kısacası Murad-ı ilahiyi anlama gayretleri,

⁸⁴ Muhammed Osman Necati, *el-Hadîs ve'l-ilmu'n-nefs* (Kahire: Daru'l-Şurûk Yayınları, 2005), 334.

⁸⁵ Furkân 25/77.

⁸⁶ el-Mü'min 40/60.

onun en doğru şekilde anlaşılması için disipline edilen ulûmü islamiyenin (tefsir, hadis, kelim, fıkıh, belagat, tasavvuf vb.) tedris edilmesine bağlıdır. Kur'ân-ı Kerîm'in sadece mealini okumak birçok hazırlayıcı bilgi ve konteksten yoksun olduğu için çoğu zaman faydadan öte zararlı bir eyleme dönüşebilir. Okuyucunun zihninde birçok soru işaretinin oluşmasına sebebiyet verebilir.

Kanaatimizce bir günde; iki, üç, dört ve daha fazla sayıda yapılan hatimler Kur'ân'ın tecvid kuralları paralelinde okunma standartlarına uymayacağı için farklı şekilde değerlendirilmeleri gerekir. Çünkü med, gunne gibi uygulamalar belli bir zaman almaktadır. Bu hatimlerin sesli olarak okunma ihtimalleri zor görünmektedir. Göz takibi ya da zihnî kırâat şeklinde yapılan okumalar olarak değerlendirilebilirler. Özellikle müctehidlerin bu şekilde Kur'ân'ı gözleriyle süzerek yeni anlamlar fikretme gayesiyle okudukları düşünülebilir.

Sonuç itibariyle her ne niyetle olursa olsun Kur'ân her an, elde, gönülde, sosyal hayatta olmalıdır. Her müslüman için imkânlarının el verdiği kadarıyla Kur'ân'la iletişim halinde olmasına hoş görü ile bakılmalıdır. Kimi sadece okur, kimi yazar ya da matbaada basımıyla ilgilenir, kimi mealini okur, kimi tefsirini okur, kimi onun anlaşılması için disipline edilen; tefsir hadis, fıkıh, kelim, tasavvuf... ilimlerini tedris eder. Herkes ilgilendiği kadarıyla kelimullahtan fayda sağlamış olur. Onunla kurulan her tür bağın en önemli unsuru ihlas ve samimiyet olsa gerekir.

Kaynakça

- Acîbe, İbn ve Ahmed el-Hasenî. *el-Bahru'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Raslân. Kahire: y.y., 2002.
- Akkaya, Koray. *Kur'ân Hatmi ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi* Ankara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Aynî, Ebû M Bedruddîn. *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Beydâvî, Nasîruddin Ebu Said Abdullah b. Umer. *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Tevil*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı Beyrut: Daru İhya i't-Turas'î'l-Arabî, 1418.
- Birişik, Abdulhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 20 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kiraat--ilim>
- Çetin, Abdurrahman. "Hatim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Erişim 20 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hatim--kuran#1>
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah Dârimî. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Huseyn Selîm Esed Riyâd: Dâru'l-muğni, 2000.

- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelusî el-Gırnâtî. *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2000.
- Ebu Ubeyd, Ebû'l-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn *Fedailu'l-Kur'ân*. 107. Ebû Muhammed Abdullâh Dârimî. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Huseyn Selîm Esed Riyâd: Dâru'l-muğnî, 2000.
- Ebû Ubeyd, Ebû'l-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn. *Fedâilü'l-Kur'ân*. thk. Mervanu'l-Atiyye b.y.: Dar'u İbn Kesir, 1995.
- Dâni, Ebu Amr. *Câmiu'l-beyan fi'l-kirâati's-seb'* thk. Abdurrahim et-Tarhuni-Yahya Murad Kahire: Dâru'l Hadis, 2006.
- Efendi, Mütercim Âsım. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*; Erişim 13 Eylül 2023. <http://www.kamus.yek.gov.tr/el-hatm.el-hitam>
- Askalânî, İbn Hacer. *El-İsâbe fi'temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed b.y.: Daru'l-kütübü'lilmiyye, ts.
- Askalânî, İbn Hacer. *Tebziratü'l-Müntebih bi-Tahrîri'l-Müctebih*. thk. Muhammed Ali Naccar Lübnan: Mektebetü'l-İlmiye, ts.
- Askerî, Ebu Hilal. *Mu'cemu Furuku'l-lugaviyye*. thk. Beyrullah Bayat Beyrut: Müessesetu Neşri'l-İslamiyye, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhih*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr Beyrut.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- Haccâc, Müslim Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâburî. *Sahih-i Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1955.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgib. *el-Müfredat fi garibi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 2002.
- Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Fahrüddîn. *Mefatihü'l-Gayb*. Beyrut: Daru İhya et-Turas, ts.
- Sehâvi, Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed. *Ed-Davû'l-Lâmi liehli'l-Karni't-Tâsi*. Beyrut. Daru mektebeti'l-hayat, ts.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebir*. thk. Sad b. Abdullâh el-Hamid-Halid b. Abdurrahman. Irak: Mektebetü'l-Ulum ve'l-hikem, 2006.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed. *Kitabu'l-Ayn*. thk. Mehdi Mahzûmî. İbrahim Sâmîrî. Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1998.
- Heysemî, Ebu'l-Hasen Nurüddin. *Mecmeu'z-zevâid ve menbe'l-fevâid*. thk. Hüseyin Selim Şam: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, ts.
- İbn Dureyd, el-Ezdî. Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen. *Cemheratu'l-Luğa*. thk. Remzî Munîr. Ba'lebekî Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Haleveyh, El Esbehani Ebi Cafer Muhammed Bin Ahmed. *İrabul Kıraati's-Seb'a ve ileluha*. Ebu Muhammed Celal El Asyuti. (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Kesir, İmâdüddin Ebu'l-Fida İsmail b. Amr. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm*. thk. Sami b. Muhammed Selâme. B.y.: Dâru Tayyibe, 1999.
- İbn Teymiyye, Ahmed. *Mecmûu Fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım en-Necdî. Kahire: y.y. 2004.

- İbnü'l-İmâd, *Şüzürâtü'z-zeheb fi ahbarin min zeheb*. thk. Mahmud Arnavut. Dimeşk: Dâr-u ibn Kesir, 1986.
- İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec. *Sıfatü's-Safve*. thk. Mahmud. Fahuri Beyrut: Dâru'l-Hadis, 2000.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed *en-Neşr fi'l-Kıraâtü'l-Aşr*. thk. Ali Muhammed Debba. Lübnan: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*. nşr. G. Bergstraesser. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006.
- Koca, Ferhat. "İstinbat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Erişim 16.Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istinbat>
- Koç, Mustafa. "Hac Psikolojisi – I: İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 15 / 27 Haziran 2013.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr. *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûni. İbrahim el- İtfiyyiş. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964.
- Kutluer, İlhan. "Düşünme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Erişim 16.Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dusunme>
- Mukrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tayyib*. thk. İhsan. Abbâs. Beyrut Dâru Sâdır, 1990.
- Mübârekfûrî, Ebu'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân. *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmi't-Tirmizî*. Thk. Abdülvehhâb Abdüllatif. Beyrut: daru'l-fikr, ts.
- Necati, Muhammed Osman. *el-Hadîs ve'l-ilmu'n-nefs* Kahire: Daru'l-Şurûk Yayınları, 2005.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât. *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedivi. Beyrut Beyrut: Daru'l-Kelimi't-Tayyip, 1998.
- Nevevî, Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mûrî. *Et-Tibyân Fi Âdâbi Hameleti'l-Kur'an* Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1994.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mûrî. *el-Ezkâr el-Müntehâb min Kelâmi Seyyidi'l-Ebrâr*. thk. Şuayb Arnavut. Beyrut: Daru'l-fikr, 1994.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref b. Mûrî. *et-Tibyân fi âdâbi hameleti'l-Kur'ân*. Thk. Abdülkâdir Arnavut, Kuveyt: y.y. 1988.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İbadet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Erişim 16.Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibadet#1-etimoloji-ve-tanim>
- Süyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim Mısıri: Heyetu'l Mısriyye. 1987.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Beşşâr Avvâd. Ma'rûf. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd İbn Ömer. *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Akâvil fi Vucûhi't-Te'vîl*. thk. Mustafa Hüseyin Ahmed. (Kahire: Daru'r-Reyyân li't-Turâs, ts.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh. *el-Bürhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l- Fadl İbrâhîm. Kahire: Mektebetü Dâri't-Turâs, Ts.
- Zihni, Mehmet. *el-Kavlu's-Sedîd fi 'İlmi't-Tecvîd* İstanbul: Dâru't-Tibâ'ati'l-Âmire, 1898.
- Zürkanî, Ebu Abdullah. *Şerhu'z-zürkani ale'l-Muvatta*. thk. Taha abdurrauf se'd. Kahire: Mektebetu sakafetu'd-diniyye, 2003.